

Tarixi - psixoloji oçerək

Ermənilər yenə də “narahatdırlar”. Və bu “narahatlıq” onların etnik tarixinin çox dərin qatlarından gəlir. Hər bir etnosun xarakterini, dünyagörüşünü, dünya xalqları içərisindəki mövqeyini (və bu etnoqrafik mühitin yetirdiyi liderləri) formalaşdırın həmin etnosun “tərcümeyi- hal”ıdır. Əlbəttə, haqqında söhbət gedən “tərcümeyi- hal”ı hər hansı etnosta münasibətdə lazımı elmi əsaslarla, kifayət qədər obyektiv və mümkün dərəcədə müfəssəl bir şəkildə təsvir etmək elə də asan məsələ deyil. Lakin düşünmək olar ki, ermənilər bu baxımdan müəyyən istisna təşkil etməkdədirlər... Hər şeydən əvvəl ona görə ki, bir sıra etnoslardan (xalqlardan) fərqli olaraq, onlar tarixlərinin, demək olar ki, heç bir dövründə, “tərcümeyi-hal”larının heç bir mərhələsində “təvazökarlıq” etməmiş, bu və ya digər etnosun tarixini lazımı təfsilatı ilə öyrənmək üçün tələb olundandan da artıq sənədlərə imza atmışlar.

Ermənilərin müxtəlif mənşəli böyük siyasi güclərin təzyiçi altında susmağa məcbur qaldıqları zamanlar da olmuşdur, lakin daha çox çıxır-bağır salmaqla var-dövlət toplamağa, xüsusi səlahiyyətlər qoparmağa, ehtiyac ucbatından müxtəlif coğrafiyalara səpələnmənin qarşısını alıb bütün bir ərazidə təmürküzləşməyə üstünlük verdiklərindən “tərcümeyi-hal”larında belə zamanlar o qədər də çox deyil.

Qədim (və mötəbər) tarix kitabları, məsələn, Herodotun “Tarix”i ermənilərin e.ə. II minilliyin

Və ermənilər yeni beynəlxalq tarixi şəraitə - orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərinə “tərcümeyi-hal”larının onlara bəxş etdiyi belə bir mental keyfiyyətlə gəlib çıxdılar.

Osmanlı, müəyyən qədər də Azərbaycan Səfəvilər dövlətinin şəxsinde ermənilərin türklərə münasibətləri birmənalı deyildi: onlara həm hamı kimi baxır (itəat edir), həm mümkün qədər çox səlahiyyət (muxtariyyət) qoparmağa çalışır, həm də saraylara yol taparaq müəyyən intriqalar yaratmağa çalışırdılar.

Ermənilərin «tərcümeyi-hal»ı

sonlarında Balkanlardan köçərək Van gölünün cənub-qərbində məskunlaşdıqlarını göstərir. Hind-Avropa mənşəli olduğu şübhə doğurmayan və etnosun “yaxın qohum”u olmadığına görə, onun “uşaqlıq dövrü”nün hansı şəraitdə, yaxud mühtidə keçdiyi barədə təsvir dumanlıdır. Və həmin təsvir dumanlılığı, əslində, ermənilərin eramızın ilk əsrlərində xristianlığı qəbul etməsinə qədər davam edir...Yalnız bir məsələ məlumdur ki, Kiçik Asiyani işğal edərək Bizans dövləti yaradan (və bütün qədim yerli etnosları sürətlə öz içərisində eridən) yunanlar eyni siyasəti ermənilərə qarşı da tətbiq etmələrinə rəğmən, onların iradəsini sındıra bilməmişlər. Xristianlığın qriqorian məzhəbini qəbul etməklə etnik ruhu daha da möhkəmlənən ermənilərin yunan təzyiçi altında müxtəlif istiqamətlərdəki missioner köçlərinin ilk addımları, görünür, həmin dövrdə eramızın ilk əsrlərində atılmışdır. Lakin bu, bütün əhaliyə aid deyildi, ermənilər Van gölünün cənub-qərbində ondan sonra da uzun əsrlər yaşamışlar.

Yunan təzyiqləri altında asimilyasiya olmaq qorxusu (və bundan irəli gələn nifrət) o qədər güclü idi ki, türklərin (səlcuqların) Kiçik Asiyaya (Anadoluya) yürüşləri zamanı ermənilər onların şəxsinde öz xilaskarlarını görmüş, türklərə ermənilərə qayğı ilə yanaşmışlar. Və bu qarşılıqlı münasibət, müəyyən qədər diplomatik xarakter daşısa da, məzmun mahiyyətə, prinsip etibarilə, səmimi olmuşdur deyə bilərik...

Lakin erməni kilsəsinin (qriqorianlığın) elə ilk əsrlərdən (təbii ki, bu da etnosun mentalitetindən irəli gəlirdi) özünü ruhani liderdən daha çox, siyasi-ideoloji lider kimi aparması (və bu təşəbbüsündə tədricən çox böyük təcrübə qazanması!) “müstəqil erməni hakimiyyəti (dövləti)” ideyasını həmişə gündəmdə saxlayırdı. Erməni dini (və siyasi) liderləri “irsi” olaraq, əsasən, üç paradiqmada mübarizə aparırdılar:

- 1) *maddi ehtiyaclarını ödəmək üçün münbit şərait axtaran ermənilərin mənəvi-ideoloji birliyinə təmin etmək;*
- 2) *hansı dövlətin təbəəliyində olursa-olsunlar, həmin dövlət-dövlət onlara xüsusi şərait yaratmaq və ya səlahiyyətlər verilmək;*
- 3) *müstəqil erməni dövləti qurmaq, heç olmasa (ilk mərhələdə), bu və ya digər güclü dövlət tərkibində (himayəsində) muxtariyyətə nail olmaq.*

Etiraf etmək lazımdır ki, etnosun, demək olar ki, bütün orta əsrlər boyu davam etmiş bu üç paradiqmalı (istiqlətməli) mübarizəsinin zahirən tamamilə təbii saymaq olar. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, tarixdə hər bir etnosun bu cür maraqlarının (və faktiki mübarizəsinin) mövcudluğuna dair çoxlu misallar gətirmək mümkündür... Lakin məsələ burasında idi ki, ermənilərin etnik (milli) birlik (və dövlət müstəqilliyi) uğrunda mübarizələri reallığa əsaslanmır, öz mənbəyini yalnız “gözəl xəyallar”dan alırdı... İnsan (vətəndaş) potensialı yox, ordu yox, vətən yox Yalnız “gözəl xəyallar”... Bu isə etnosun (lap olsun qriqorian kilsəsinin liderliyində), bir tərəfdən, hər kəsi düşməndən gözdə görməyə, ikinci tərəfdən, məqsədə çatmaq üçün hər cür hiyləgərliyə əl atmağa təhrik edirdi.

Təhlükəsiz, geniş ünsiyyət tələb edən, bir növ, qılıqlı peşələrə (sənətkarlıq, ticarət və s.) meyil etdiklərindən həmin intriqalarda kifayət qədər böyük “uğurlar” da qazanmışdılar. Və bu “uğurlar”ın ən mühümləri “yuxarılar”a xidmət (və yaxınlıq) imkanlarının genişliyi, zəruri məlumatı vaxtında almaq, məqamı əldən buraxmamaq, hər hansı çətinliyə düşəndə isə məharətlə “yazıqlıq” maskası taxmaqdan ibarət idi. Lakin nəzərə almaq lazımdır ki, ister osmanlılar, istərsə də səfəvilər ermənilərin bu “qabiliyyətlər”ini yalnız müəyyən səviyyəyə qədər yaxın buraxır, həddini aşanda yerlərində otuzdururdular. Bu isə təbii ki, onların hüduzsuz (və fantastik) xəyalları qarşısında maneə təşkil etdiyi üçün bir tərəfdən, təsəvvürlərindəki “düşməni” obrazını daha da qatılaşdırır, digər tərəfdən, taktiki “dostlar” axtarmağa təhrik edirdi... Orta əsrlərin sonu, yeni dövrün əvvəllərində isə bu cür “dostlar” artıq əvvəlki dövrlərdəki kimi uzaqda deyildilər... Rusiya XVIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq həm Qərbi Avropa dövlətləri, həm də öz maraqları çərçivəsində cənubdakı türk dövlətlərini artıq təhdid edirdi.

“Erməni məsələsi”ndən erməni terrorizminə” (Bakı, 2016) adlı çox dəyərli kitabın müəllifi Tofiq Mustafazadə göstərir ki, “İsrail Ori “erməni məsələsi”ni rus siyasətinin orbitinə gətirdi və Rusiya məhz bu şüarla XVIII əsrin 20-ci illərində Xəzərsahili vilayətlərə yürüşə başladı. Ori-nin ölümündən sonra bu missiyanı XVIII əsrin əvvəllərindən bəri onunla bir yerdə olan Minas Vardapet həyata keçirməyə başladı. Minas öz fəaliyyəti ilə rusların Cənubi Qafqaza yürüş etməsi məsələsinin aktuallığını itirməsinə imkan vermədi”.

Əlbəttə, düşünmək olmas ki, I Pyotr ya İsrail Orinin, ya da Minas Vardapetin təklifi, yaxud təkidli ilə hərəkət etdi... Rusiyanın, artıq qeyd olunduğu kimi, öz maraqları kifayət qədər güclü idi. Lakin belə hallar üçün heç də az əhəmiyyət daşımayan bəhanə də öz ayağı ilə gəlib çıxmışdı. Erməni “missioner”ləri rusların onlara qarşı səmimi olmadığına, əlbəttə, bilirdilər, ancaq ona da şübhə etmirdilər ki, “xidmətlər”i müqabilində Rusiyadan ya Osmanlı, ya da Səfəvi ərazisində “müstəqil erməni dövləti”nin xeyir-duasını alaçaqlar. Başqa yol da yox idi... Məzhəb fərqi olsa da, müsəlmanlara qarşı “xristian kartı” da işə yarıyırdı... Bununla belə, ermənilər Qərbi Avropa dövlətlərinə də gedib-gəlir, Rusiyanın “xəyanət” edəcəyi təqdirdə kimin etəyindən yapışacaqları barədə də düşünürdülər.

“Erməni məsələsi”nin tarix səhnəsinə çıxarılması etnosun öz xəyallarına, xülyalarına nə qədər dərinəndən inanması ilə yanaşı, bu “məsələ”nin həllində nə qədər ısrarlı olacaqlarını, heç bir mübarizə üsul və ya formasından əl çəkməyəcəklərini göstərirdi. Tədricən “etnik xəstəliyə” (“erməni xəstəliyi”nə) çevrilmiş bu sindrom, prinsip etibarilə, müalicə olunmaz bir hala gəldi... Və yeni tarixi şəraitdə - Şərq və Qərbdəki böyük siyasi güclərin dünyanın taleyini həll etməyə “çalışdıqları” məqamlarda müəmmədli olaraq bu və ya digər məqsədlərlə diplomatik danışıqlar stolu üzərinə itələnməklə gündəmə çıxarıldı. Beləliklə, etnos

öz milli mənlüyünü itirib taleyinə hər an hər kəsin müdaxilə edəcəyi (və bundan ilk növbədə özü faydalanacağı) etnosiyasi obyektdə çevrildi.

Etnik münasibətlərin tarix boyu mürəkkəb olduğu Cənubi Qafqazda (Rusiyanın təbiri ilə desək, “Zaqafqaziya”da, yəni, “Qafqaz dağlarının o tayı”nda) emənilərə dövlət qurmaq üçün ərazi verilməsi, hər kəs bilirdi ki, etnosun “xəstəliyi”ni aradan qaldırmayacaq. Nə vaxtsa kilse tərəfindən beyinlərinə yeridilmiş müccərəd “dənizdən dənizə Ermənistan” kompleksinin keçirdiyi “təkamül” tarixi də bunun əlaməti idi: Van gölündən Aralıq dənizinə → Van gölündən Qara dənizə → Aralıq dənizindən Qara dənizə... Və nəhayət: Aralıq dənizi - Qara dəniz - Xəzər dənizi “üçbucağı”.

Hər bir ölkənin paytaxtı onun siyasi, inzibati, mədəni mərkəzi olmaqla yanaşı, xalqın mənəvi qürur mənbəyi, dövlətçilik tarixinin möhtəşəm abidəsidir.

Bütün tarixləri boyu məskən axtaran (və heç bir yerdə qərar tuta bilməyən) ermənilərin ölkəsi olmadığına görə, uzun zaman paytaxtları, Mirzə Cəlilin “Usta Zeynal” hekayəsində usta yurmorta işarə vurduğu kimi, döv-

rayda müəyyən mövqə tutmağa çalışır, hətta hakimiyyətdə təmsil olunmağa can atır, firsətdən istifadə edib “xristian qardaşları” - gürcüləri İrəvana “dəvət etməkdən” də çəkinmirdilər. İş o yerə gəlib çatmışdı ki, bəzən İrəvan xanları hədəf yerə qan tökül-məməsi üçün gürcülərin İrəvana yürüşünün qarşısını almaqdan ötrü Üçkilse başçıların vasitəçiliyindən istifadə etməyə məcbur olurdular.

“İrəvan xanlığı” müəllifləri yazır:

“Düşməni qüvvələri İrəvandan uzaqlaşdıqdan sonra xana çatdırıldı ki, II İrakinin qoşunları İrəvana yaxınlaşdıqları zaman şəhərdə olan bir sıra erməni ailələri “xristianların” İrəvanı almalarını arzulamışlar. Bundan xəbər tutan Hüseyn Əli xan həmin ermənilərə divan tutmağı qərara aldı”.

Məsələ burasındadır ki, “satqın ermənilər”in cəzalandırılması heç zaman xanlığın təhlükəsizliyini təmin edəcək səviyyəyə qalxmır, Üçkilənin - “dövlət daxilində dövlət”in müdaxiləsi ilə yumşaldılır, gələcək daha böyük xəyanətlər üçün münbit (və qarşısı alınmaz) zəmin hazırlayırdı.

Rusların Qafqaza işğalçı yürüşlərinin başladığı XVIII əsrin

lətçiliyi olmadığına görə padşahları təsəvvürə gəlmir.

Qədim tarixləri, bu tarixlərin başdan-baş əfsanələrə, nağıllara, yalanı ilə doğrusunun ayırd edilməsi mümkün olmayan sinxron məkana çevrilmiş məlumatlarını bir tərəfə qoyub yeni tarixin sənədi-sübutlu informasiyalarını nəzərdən keçirək...

İrəvan (Rəvan) şəhərinin tarixi, əsas etibarilə, 1530-cu illərdə onun Azərbaycan Səfəvilər dövləti tərkibində yaradılan Çuxursəd bəylərbəyliyi mərkəzi olması ilə başlayır. Və məlumdur ki, İrəvan bəylərbəyliyi Bədir xan Ustaclı, Şahqulu sultan Ustaclı, Məhəmməd xan Toxmaq Ustaclıdan başlayaraq, demək olar ki, bütün hakimləri Azərbaycan türkləri olmuşlar. Əhalinin əksəriyyəti isə tamamilə təbəddir ki, Azərbaycan türklərindən ibarət idi.

XVI, XVII və XVIII əsrlərdə Səfəvi-Osmanlı müharibələrinin gedişində vaxtaşırı Osmanlı işğalına məruz qalsa da, İrəvan prinsip etibarilə, həmişə Azərbaycan Səfəvi şəhəri kimi tanınmışdır.

İrəvanın yaxınlığında yerləşən, tədricən bütün ermənilərin dini mərkəzinə çevrilən Eçmiadzin (Üçkilse) monastırının başçılarını - katolikoslarını da müəyyən məsləhətləşmələrlə məhz Çuxursəd bəylərbəyliyi təyin edirdilər ki, bu da monastırın yalnız ruhani mərkəz olması deyil, həm də kifayət qədər böyük təsərrüfat müəssisəsinə çevrilməsi, imkan düşəndə ermənilərin xeyrinə hətta siyasətə də müdaxilə etməsindən irəli gəlirdi. Nə yerli hakimlərin, nə Səfəvi, nə də Osmanlı hökmdarlarının Üçkilədə və onun ətrafında məskunlaşmış ermənilərə qarşı heç vaxt ədalətsiz münasibət göstərmədiklərini tarixi mənbələr döndə-döndə təsdiq etsə də, ermənilərin öz hamilərinə xəyanəti, satqınlığı barədə məlumatlara çox tez-tez rast gəlinir.

Çuxursəd bəylərbəyliyi Nadir şahın qətlindən sonra xanlıq elan edilir. Və xanlıq taxtında Pir Mahmud xan əyləşir.

Xanlıqın ərazisi xeyli geniş olub on beş mahala bölünmüşdü: 1) Qırxbulaq, 2) Zəngibasar, 3) Gərnibasar, 4) Vedibasar, 5) Şərur, 6) Suzan, 7) Dərək, 8) Saatlı, 9) Tala, 10) Seyidli-Axaclı, 11) Sərdarabad, 12) Qərpı, 13) Abran, 14) Dərəçisək və 15) Göyçə.

Bəylərbəyliyə dövründə olduğu kimi, xanlıq dövründə də ermənilər provakasiyalarından nəinki əl çəkir, hətta mərkəzi hakimiyyətlə əlaqənin zəifləməsinə (Nadir şahdan sonra mərkəzdə tez-tez hakimiyyət dəyişmələri baş verirdi) istifadə edib onun (provakasiyaların) miqyasını daha da genişləndirirdilər, daha böyük iddialara düşür, yerli əhalini sıxışdırmaq üçün hər cür tədbirlərə əl atırdılar.

Azərbaycan tarixçiləri Fuad Əliyevlə Urfan Həsənovun mövcud (və kifayət qədər zəngin) mənbələr əsasında yazdıqları “İrəvan xanlığı” kitabında deyilir: “Ermənilərin bu dini mərkəzinin (söhbət Eçmiadzin-Üçkiləsinə gedir - N.C.) qol-qanad açmasına, adətən, həmin bölgədə daimi hakim olan azərbaycanlı feodallar şərait yaradırdılar... Eçmiadzin monastır təsərrüfatı inkişaf edərək, XVIII əsrdə bir növ, “dövlət daxilində dövlət”ə çevrilmişdi”.

Tədricən İrəvana da ayaq açan (daha çox tacir, xırda sənətkar, işbaz kimi) ermənilər sa-

İrəvanı artilleriya atəşinə tutdu. Şəhər qəddarcasına darmadağın edilir, evlər, məscidlər uçub əhalinin başına tökülürdü.

Ancaq İrəvan düşməne təslim olmaq istəmirdi.

Və nəhayət, Paskeviç sona qədər əzmlə müqavimət göstərən şəhəri aldı. Ruslara son gülləni atan Həsən xan tərkislah edildi.

İrəvan alındıqdan sonra elə şəhərin qapıları ağızında işğalçı orduya Paskeviçin əmr-müraciəti oxunmuşdu. Və orda deyilirdi:

“...Siz çarın şöhrəti, rus silahının şöhrəti üçün çox çalışdınız... Rusiya sizə minnətdar olacaqdır ki, onun böyüklüyünü və möhtəşəmliyini müdafiə etdiniz”...

Mənbələr bir-birinin ardınca məlumat verir ki, Azərbaycan türkləri İrəvanı, ümumiyyətlə, Cənubi Qafqazı təbii bir Vətən təəssübkeşliyiylə müdafiə edən-də Paskeviçin bütün bir dəstə erməni casusu vardı ki, ruslara xəbərçilik etməklə məşğul idilər. Gürcülərə gəldikdə isə onlar “pravaslav qardaşlığı”nı dəstəvuz edib, elə əvvəldən Qafqazın bütün qapılarını Rusiya imperiyasının üzünə açmışdılar. Çünki Qacarlar gah dağılan, gah da müvəqqəti birləşən Gürcüstanı sonacən təsir altında saxlaya bilməmişdilər.

1828-ci ilin fevral ayının 9-dan 10-na keçən gecə imzalanan Türkmənçay müqaviləsi İrəvan (eləcə də Naxçıvan) xanlığının Rusiyaya keçdiyini təsdiq etdi.

Qafqazın harasında sakitlik oldusa, ermənilər orada (xüsusilə ticarət üçün şərait olan şəhərlərdə) məskunlaşmağa başladılar. Ənənəvi etnik vərdişlər sistemindən və ya arxetipdən gələn bu psixologiya ermənilərin yeni tarixi şəraitdə də Vətən iddialarının məzmununu, hüdudlarını təsdiq etmiş oldu. Çar I Nikolaya erməni irəliləmələrini təqdim etdikləri Rusiya tərkibində “erməni dövləti” layihələri oyununun axırı onunla nəticələndi ki, çarın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə keçmiş İrəvan və Naxçıvan xanlıqları ərazisini əhatə edən “Erməni vilayəti” yaradıldı. Və həmin vilayəti erməniləşdirmək məqsədilə buraya İrəvan qırx min erməni köçürüldü. Lakin “Erməni vilayəti” çox yox, 1850-ci ildə İrəvan quberniyası təşkil edilənə qədər mövcud oldu. İrəvanın (və keçmiş İrəvan xanlığının ərazisininin) zorla erməniləşdirilməsi prosesi tamamilə təbii olaraq, çox uzun sürdü.

Regional (və beynəlxalq) siyasi maraqlar XX əsrin əvvəllərində ermənilərə mərkəz (paytaxt) olaraq hər hansı başqa bir yeri deyil, məhz İrəvanı seçdi ki, bu, əslində, tarixin ironiyası idi. Necə ola bilər, Azərbaycan türklərinin yaradıb qanları bahasına düşməndən dəfələrlə tarixin gözəli qarşısında müdafiə etdikləri şəhər onu hər addımda satan bir topluma bağışlansın, həmin toplum isə bu şəhərin sahiblərini öz yurd-yuvasından həyasızcasına didərgin salıb öz yerlərini möhkəmləndirsinlər?.. Oduz ki, belə bir sual yalnız onların havadardlarını yox, eyni zamanda, özlərini də həmişə narahat etməli olacaqdır ki, İrəvanı öz paytaxtları saymağa ermənilərin mənəvi haqları varmı?..

Keçən əsrin 80-ci illərinin sonu 90-cu illərinin əvvəllərində - SSRI-nin dağıldığı illərdə erməni millət vəkiliyyətinin Moskvanı, xüsusilə dövlət başçısı M.S.Qorbaçovu necə həyasızlıqla hədələdiyi, yəqin ki, heç də hamı tərəfindən unudulmamışdır... Həmin vəkiliyin simasında ümumən etnosun daxili ələmini - həyəcanlarını, əsrlərə üst-üstə qalanmış, süxurlaşmış emosiyalarını görmək mümkün idi. Və açıq şəkildə görünürdü ki, ermənilər Moskvadan - Rusiyadan incimişlər... Onlar bu qənaətdə idilər ki, göstərdikləri “xidmətlər”in müqabilində istəklərini nəinki tam təmin etməmiş, hətta “gələcəklər”ini də təhlükə altında qoymuşlar. Və Moskvanın “himayə”sinin o qədər də möhkəm olmamasından narazılıq edən “sima”lar hiss etdirirdilər ki, daha etibarlı “himayəçilər” də axtarmaq fikrindədirlər. Ancaq M.S.Qorbaçov (və Moskva) yaxşı bilirdi ki, həmin “axtarışlar” həmişə mövcud olmuşdur. Yeni bir şey deyil...

Ermənilərin müstəqil bir etnos olaraq bugünkü xarakteristikasını az-çox obyektiv təsvir etməyə çalışsaq, belə bir mənzərə alınar: mənsəyin təfsilatı məlum olmayan, özünü təsdiq tarixini normal (bütün etnoslar üçün ümumi - təbii olan) etnik özünüdərk prosesi olaraq deyil, qriqorian kilsəsinin güclü təzyiçi altında yaşamış, dövlət quruculuğu təcrübəsindən məhrum və təleyi böyük güclərin, beynəlxalq münasibətlərin konyunkturuna baxaraq, xülyalarla yanaşı, taleyindən həmişə narahat (və bütün bunlarla yanaşı, iddia!) bir xalq...